

مهسا تندرو *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰،۳،۲۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰،۵،۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰،۵،۳۰

DOI: 10.22055/PYK.2021.16950

URL: paykareh.scu.ac.ir/article_16950.html

مطالعه تزئینات «در چوبی» بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه

ملی ایران

چکیده

بیان مسئله: در چوبی بقعه چهار پادشاهان لاهیجان یکی از آثار مثبت کاری موجود در موزه ملی ایران است که به لحاظ قدمت و زیبایی و نیز کتیبه‌های به کار رفته در آن دارای ارزشی ویژه است. این در متعلق به دوره حکومت کیابیان است که همزمان با دوره صفوی در مناطق شمال کشور حکمرانی می‌کردند. از دوره کیابیان آثار هنری گران‌بهایی از جمله آثار چوبی با تکنیک مثبت کاری به جای مانده است که یکی از آن‌ها بقعه چهارپادشاهان لاهیجان و از جمله در قدیمی این بقعه است. این پژوهش با پاسخ به سؤالات چپستی نقوش در گفته شده و نیز مضامین به کار رفته در آن به مسئله این تحقیق که شناخت مضامین و محتوی این اثر تاریخی‌ست پاسخ می‌دهد.

هدف: شناخت و آشنایی با هنر کیابیان در منطقه شمال ایران و آشنایی با عناصر بصری و معماری منطقه گیلان هدف این پژوهش است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر با استناد به منابع کتابخانه‌ای و نگاه تاریخی به شیوه توصیفی تحلیلی انجام گرفته است.

یافته‌ها: در تزئینات در بقعه چهار پادشاهان، از نقوش گیاهی شامل اسلیمی و ختایی با ظرافت و تنوع چشم‌گیری استفاده شده است و همگی آن‌ها از نقوش رایج دوره صفوی است. بیشترین خط استفاده شده در کتیبه‌ها خط ثلث است. همچنین مضامین کتیبه‌ها شامل تاریخی، دعا و شعر است. حکومت کیابیان مانند حاکمان هم عصر خود صفویان، اصول بصری نقوش را در حد کمال در نظر داشته‌اند.

کلیدواژه:

کیابیان، بقعه چهارپادشاه، در چوبی لاهیجان، هنر شیعی، کتیبه نگاری

کارشناس ارشد گرافیک، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران*

Mahsatondro1993@gmail.com

مقدمه

آثار چوبی به دلیل وجود کتیبه‌ها و نقوش تزیینی در هر مرحله از تاریخ دارای اهمیت می‌باشند. از هنر منبت‌کاری عصر صفوی آثار نسبتاً زیادی نسبت به دیگر ادوار به‌جای مانده است که از لحاظ زیبایی کم‌نظیر هستند. این هنر در دوره صفوی و حکومت‌های محلی موازی با آن از جمله کیابیان، پیشرفت چشم‌گیری کرده به‌طوری که اوج تنوع نقوش اسلیمی و ختایی را می‌توان در این آثار مشاهده کرد. کتیبه‌های به کار رفته در این آثار اکثراً با مضامین شیعی و محتوای قرآنی، دعایی، اسما و اطلاعات مهمی درباره تاریخ ساخت و سازندگان و حاکمان وقت می‌باشد. بازخوانی و شناخت این کتیبه‌ها می‌تواند به استخراج اطلاعات صحیح از آثار کمک کند. در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران (شماره ۳۳۱۲)، متعلق به دوره کیابیان گیلان، با منبت‌کاری ظریف و تنوع در نقوش و کتیبه‌های به کار رفته، یکی از بارزترین آثار این دوره محسوب می‌شود. هدف از انجام این پژوهش شناخت و آشنایی با هنر کیابیان در منطقه شمال ایران و آشنایی با عناصر بصری و معماری منطقه است. در نتیجه پژوهش به سؤالات چستی نقوش در گفته شده و نیز مضامین به کار رفته در آن پاسخ داده می‌شود.

روش پژوهش

روش تحقیق تفسیری-تاریخی است و اطلاعات لازم با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، و میدانی فراهم شده است. در گام اول ویژگی‌های تاریخی حکومت آل کیا از نظر جغرافیایی، مذهبی و سیاسی به‌طور مختصر مورد بررسی قرار گرفت و در گام دوم مجموعه آثار منبت‌کاری موجود در بقعه چهارپادشاهان شناسایی شده و سپس در چوبی مورد نظر مورد بررسی و بازخوانی کامل قرار گرفته است.

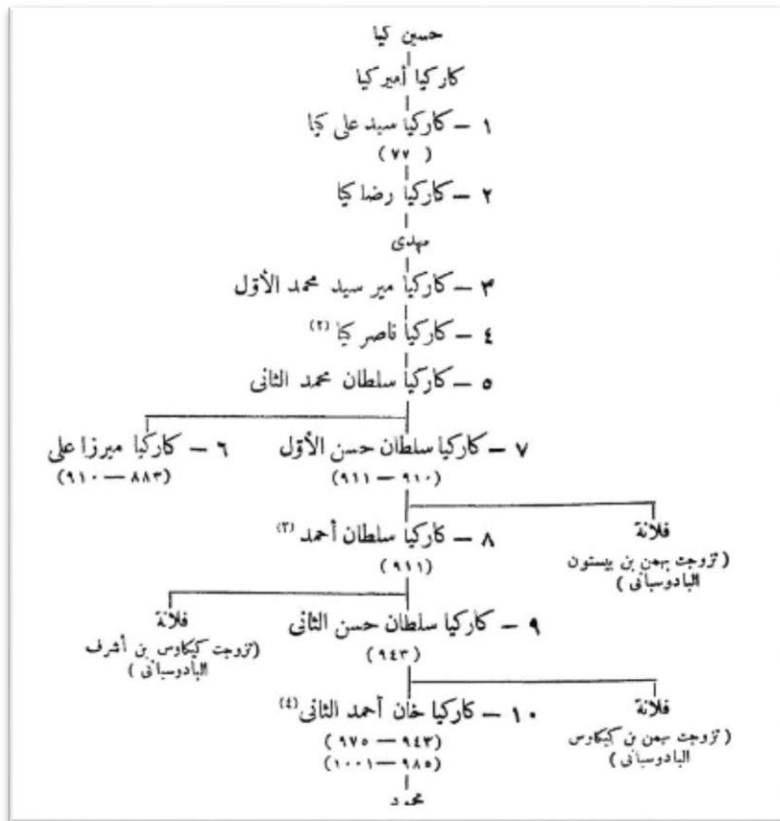
پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش و مطالعاتی در حوزه هنر کیابیان از جمله بقعه چهارپادشاهان لاهیجان انجام گرفته است که سه مورد از آن‌ها نزدیک‌ترین منابع از جنبه‌های مختلف به این پژوهش می‌باشند «یوسف جمالی و پناهی» در مقاله‌ای در سال ۱۳۸۶ به نام «اوضاع مذهبی گیلان در عصر آل کیا» رسیده است، که وضعیت گیلان در دوره آل کیا را از لحاظ سیاسی و مذهبی مورد مطالعه قرار داده‌اند. پایان‌نامه‌ای به قلم «کیانمهر» در سال ۱۳۸۳ به نام «ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت‌کاری عصر صفوی» که در مقطع دکتری نوشته شده است، منبت‌کاری در ایران بررسی و در چوبی بقعه چهارپادشاهان بیشتر از لحاظ تکنیک منبت‌کاری و اجرای اثر مورد بررسی قرار گرفته و در ادامه شناسایی مختصری در رابطه با نقوش تزیینی گیاهی و شباهت آن‌ها با نقوش کاشی‌کاری و فرش در دوره شاه عباس صفوی صورت گرفته است. جلد دوم کتاب «از آستارا تا استراباد» که «ستوده» در سال ۱۳۷۴ نوشته و کتیبه‌های در چوبی چهارپادشاهان را خوانده و درباره تاریخ ساخت بقعه مطالعه کرده است. مطالعه پیش‌رو به بررسی اختصاصی مضامین و محتوای نقوش و بازخوانی کامل آن‌ها می‌پردازد.

ویژگی های تاریخی حکومت کیا بیان (سده هشتم تا یازدهم هجری قمری)

نویسنده گمنام کتاب «حدودالعالم من المشرق الی مغرب» ساکن در گیلان، این سرزمین را به دلیل وجود سفیدرود به دو بخش غربی و شرقی تحت عنوان آن سوی رودیان و این سوی رودیان تقسیم کرده است (حدودالعالم، ۱۳۶۲، ۱۹۹). در منابع مختلف از جمله ولایات دارالمرز ایران (رابینو، ۱۳۷۴، ۴)، از اصطلاح بیه پیش و بیه پس برای دو ناحیه شرقی و غربی سفیدرود استفاده شده است.

«هریک از این دو بخش دارای سازمان و ساختار حکومتی و مذهبی جدا از هم بودند و از نظر سیاسی رقیب سرسخت هم محسوب می شدند. شهرها و مناطق مهم «بیه پیش»^۱ که شامل شرق سفیدرود تا چالوس می شد عبارت بودند از: تنکابن، رانکوه، رودسر، لاهیجان، اشکور، دیلمان، سمام و چند بخش بزرگ و کوچک دیگر» (سمرقندی، ۱۳۸۲، ۲۳۵). این دو بخش از سفیدرود از لحاظ مذهبی تفاوت زیادی با یکدیگر داشتند و همین امر موجب می شد که در بیشتر موارد مناسبات دوستانه ای نداشته باشند. «سرزمین بیه پیش، پس از روی کار آمدن آل کیا به اوج قدرت خود رسید و لاهیجان به عنوان مرکز حکومتی دودمان آل کیا تبدیل به مرکز سیاسی و اقتصادی گیلان شد» (یوسف جمالی و پناهی، ۱۳۸۶، ۱۵۶). مؤلف کتاب «معجم الأنساب والأسرات الحاکمه فی التاریخ الإسلامی للمشرق»، حکام آل کیا را معرفی کرده است (تصویر ۱).

تصویر ۱.

اسامی حکام آل کیا.

منبع: زامباور، ۱۹۸۰: ۲۹۵

بررسی مذهب دینی آل کیا از اهمیت زیادی برخوردار است. آن‌ها در اواخر نیمه اول قرن دهم هـ.ق از شیعه زیدی به شیعه دوازده امامی تغییر مذهب می‌دهند. پیش از قدرت‌گیری آل کیا در گیلان شرقی (بیه پیش)، سرزمین گیلان از نظر مذهبی همانند تقسیمات جغرافیایی آن به دو بخش شیعه زیدی و سنی مذهب تقسیم شده بود. مؤلف «تاریخ الجایتو» در قرن هشتم، لاهیجان و اطراف آن را زیدی و از طرفداران ناصر [کبیر] و بخش غربی آن را سنی نشین که «یکسر مذهب امام زاهد عابد احمد حنبل دارند ذکر می‌کند.» (کاشانی، ۱۳۴۸، ۵۷). گرچه آل کیا تأثیر زیادی بر جریان مذهبی اسماعیل میرزا و در نهایت شکل‌گیری صفویان گذاشتند، اما جریان قدرت-گیری تشیع از قرن نهم با اقدامات تیمور آغاز شده بود. «سقوط خلافت عباسی و روی کار آمدن مغولان در ایران امتیاز بزرگی برای موجودیت یافتن تشیع دوازده امامی در ایران و جهان اسلام بود. این جریان‌ها سبب شد تا تشیع در قرن نهم بر قدرت خود بیافزاید. هرچند در طی قرن نهم تیموریان حنفی مذهب قدرت سیاسی را در دست داشتند اما با توجه به حمایتی که در اوایل عصر تیموری به خاندان پیامبر از سوی تیمور و شاهرخ می‌شد سبب شد تا تشیع و در راس آن‌ها سادات به موقعیت خوبی دست یابند» (صفا، ۱۳۶۹، ۵۶-۵۸). این حکومت در زمان قدرتمندی خود، با قدرت‌های بزرگتری در ایران چون تیموریان، آق‌قویونلوها و صفویه روبه‌رو بود. «آل کیا از حدود ۷۶۳ هـ.ق در این بخش از گیلان (بیه پیش) حکومت می‌کرد و سرانجام حکومت صفویه در زمان شاه عباس (سال ۱۰۰۰ هـ.ق) به دلایل مطالع اقتصادی، سیاسی و مذهبی بساط حکومت آنان را برچید» (نعیمی، ۱۳۸۹، ۱۶۳).

تصویر ۳.

صندوق چوبی مرقد سید خورکیا موجود در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان. منبع: نگارنده

تصویر ۲.

بقعه چهارپادشاه لاهیجان منبع: www.seeiran.ir

بقعه چهارپادشاه

بقعه چهارپادشاه در شهر لاهیجان شرق استان گیلان قرار دارد (تصویر ۲). این شهر در سال ۷۰۵ هـ.ق به دست الجایتو فتح شد. و پس از امیر تیمور، سید امیرکیا -از سادات کیایی- بر شهر لاهیجان دست یافت. و پس از سقوط سلسله کیایی، حکام صفوی بیه پیش، در آنجا جای گزیدند (ستوده، ۱۳۷۴، ۶۹-۷۸). این بنا مقبره «سید خرم کیا» «یا سید خورکیا»، مقتول به سال ۶۴۷ هـ.ق، است که بعدها چند تن از خاندان کیایی (سید علی حسینی متوفی در ۷۹۱ هـ.ق، سید رضا حسینی و سید رضی حسینی متوفی در ۸۲۹) نیز در جوار او دفن شده‌اند. خاندان سادات کیایی در سال‌های ۷۶۳ تا ۱۰۰۰ هـ.ق در گیلان حکمرانی داشته‌اند و سید خورکیا نیز از همین خاندان

بوده است. از القاب مذکور در کتیبه صندوق مزار معلوم می‌شود که «سید خورکیا» از پیشوایان دینی بوده و افراد این سلسله، پیش از آنکه به حکومت برسند، پیشوای مذهبی شیعیان در گیلان و مازندران بوده‌اند.

بنا دارای دو حجره است. در حجره اول مرقد «سید خورکیا» قرار دارد. روی مرقد صندوقی مربع مستطیل از چوب جنگلی قهوه‌ای رنگ وجود دارد. کتیبه‌هایی بر روی صندوق کنده‌کاری شده که طبق نوشته ستوده «آیات ۱ تا ۱۵ سوره یس»، و در ادامه عبارات «هذا الصندوق المشهد المبارك الامام الهمام الناسک المرحوم الشهدید السیدخورکیا نورالله مرقد و انار مضجعه قتل فی شهر ربیع الاول سنه سبع واربعین و ستمایه الهجریه امر بعماره هذا الصندوق حاجی علی بن شهاب الدین اللاهیجی» از آن خوانده شده است. با توجه به متن کتیبه، صندوق در سال ۶۴۷ هـ ق به دستور حاجی علی بن شهاب الدین لاهیجی برای مرقد سید خورکیا ساخته شده است. این صندوق چوبی به داشتن دلیل پوششی برای محافظت، در حال حاضر قابل رویت نمی‌باشد (تصویر ۳).

در حجره دوم همان‌طور که اشاره شد سه مزار وجود دارد. مزار اول این حجره متعلق به سید رضی کیا از سلسله کیاییان گیلان است که در لاهیجان سلطنت داشت. صندوق چوبی با اندازه ۲۳۲ در ۱۱۹ در ۹۱ سانتی‌متر منبت‌کاری شده با نقوش گیاهی و کتیبه‌هایی به خط نسخ بر این مزار قرار دارد. کتیبه با «آیه ۸۸ سوره قصص» آغاز شده و در ادامه متن آن عبارت است از: «هذا المرقد المنور و المشهد المعطر للسید المرحوم المغفور المنتقل الی رحمہ ربه الغفور السید رضی کیابن السید الامام السید علی کیا الحسینی نورالله تعالی قبره فی اول جمادی الاول سنه تسع و عشرين و ثمانمائه من هجره خیر البریه». و در انتها قسمتی از «آیات ۱۲ تا آیه ۱۹ سوره یس» به کار رفته است (ستوده، ۱۳۷۴، ۱۰۵). سید ظهیرالدین مرعشی در «تاریخ دیلمستان و گیلان» تاریخ رحلت سید رضی کیا حاکم لاهیجان را روز دوشنبه غره جمادی الاول سال ۸۲۹ هـ ق نوشته است که با تاریخ کتیبه صندوق مطابقت دارد.

بر بدنه جنوبی صندوق مزار دوم بر حاشیه بالای آن «آیات ۱ تا ۹ از سوره یس» و در ادامه نام ابوتراب رضابن سید علی با شجره نسب او به این شرح است «هذه المرقد المنور و المشهد المعطر للسید المرحوم المغفور المنتقل الی رحمہ ربه النغفور ابی تراب رضابن علی بن امیربن حسین بن حسن بن علی بن احمد بن علی الغزنوی بن محمد بن ابی زیدبن حسین بن احمدبن عیسی بن علی بن حسین الاصغر بن علی ابن عم رسول الله صلی الله علیه و علی آله و سلم فی اول جمادی الاول یوم الاثنین سنه تسع و عشرين و ثمان مایه من هجره خیر البریه. ندمت الهی ماکتسبت جهاله و انت غفور عبدک العفو أمل تقبل خضوعی و اعف عنی خطیته فانت کریم عبدک المعفوسایل کتیبه حسن بن علی الصالحی الجیلانی» طرف دیگر این صندوق یا به سرقت رفته و یا ریخته است. به جای آن کتیبه دیگری بر آن نصب کرده‌اند که عبارت است از «هذا المشهد المنور و المرقد المعطر للسید السعید و الامام الشهدید المقتول المظلوم علی بن امیر الحسینی نورالله مضجعه» (ستوده، ۱۳۷۴، ۱۰۶). از متن کتیبه مشخص می‌شود که ابوتراب رضابن سید علی (وفات در سال ۸۲۹ هـ ق) از بزرگان سادات بوده و نسب وی به امام علی (ع) می‌رسیده است و جد ششم او علی غزنوی بود. کتیبه‌های این صندوق به خط حسن بن علی الصالحی الجیلانی نوشته شده است (تصاویر ۴ و ۵).

تصویر ۵.

قسمتی از کتیبه صندوق چوبی مرقد ابوتراب رضابن سید علی موجود در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان. منبع: نگارنده

تصویر ۴.

صندوق چوبی مرقد ابوتراب رضا بن سید علی (حجره دوم) موجود در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان. منبع: نگارنده

سومین مزار این حجره متعلق به سید علی بن علی الحسین است. «این شخص پدر سید ابی تراب می باشد که در سال ۸۲۹ در اوایل قرن نهم در گذشته بود و احتمالاً تاریخ درگذشت پدر اواخر قرن هشتم مصادف با سال ۷۸۹ تا ۷۹۹ می باشد» (نفیسی، ۱۳۰۶، ۲۷۸). صندوقی به طول ۱۸۰ سانتی متر و عرض ۱۲۰ سانتی متر و ارتفاع ۱۰۰ سانتی متر بر این مزار وجود دارد که فقط بدنه شمالی آن از قدیم به جای مانده است. این بدنه شمالی به سه قسمت اصلی تقسیم می شود و کتیبه هایی با خط ثلث به این شرح دارد «بسم الله الرحمن الرحیم اللهم صل علی محمد المصطفی و علی البتول فاطمه و السبطین الحسن و الحسین و صل علی زین العباد علی و الباقر محمد و الجعفر الصادق و موسی الکاظم و الرضا و علی محمد التقی و علی النقی الزکی و الحسن العسکری حجه الله و خلیفته القایم المنتظر المظفر الهادی صاحب العصر و الزمان خلیفته الرحمن سیدالانس و الجان صلوات الله علیهم اجمعین حرره العبد الاحقر محمد جعفر بن محمد الاهیجانی عمل استاد رسول نجاربن اکبر قزوینی». و در قسمت وسط بدنه شمالی صندوق، کتیبه ای شامل «آیات ۱ تا ۸ سوره النبأ» وجود دارد (ستوده، ۱۳۷۴، ۱۰۱). همان طور که در متن کتیبه آمده، صندوق ساخته استاد رسول نجاربن اکبر قزوینی و و کتیبه ها به خط محمد جعفر بن محمد لاهیجانی است (ستوده، ۱۳۷۴، ۱۱۰) (تصویر ۶).

تصویر ۸.

قسمتی از کتیبه در چوبی مرقد سید خورکیا موجود در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان. منبع: نگارنده

تصویر ۷.

در چوبی مرقد سید خورکیا موجود در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان. منبع: نگارنده

تصویر ۶.

صندوق چوبی سیدعلی بن علی الحسین موجود در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان. منبع: نگارنده

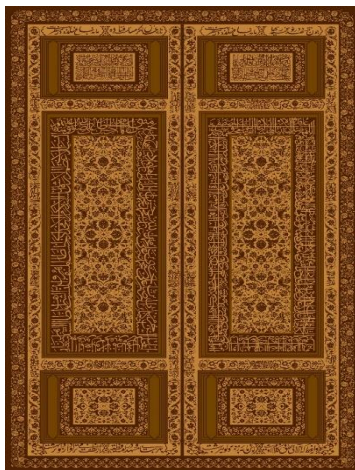
در ورودی فعلی حجره اول که متعلق به سیدخور کیا است، به جای دری قرار دارد که در حال حاضر در موزه نگهداری می‌شود، در محل معروف بود که این در را از امامزاده هاشم بدینجا آورده‌اند. عباراتی نظیر صلوات، قسمتی از «آیه ۷۳ سوره هود»، «حدیث سفینه» از پیامبر (ص) و نام سازنده در چوبی با عبارت: عمل استاد بایزید، عمل علی نجارالتبریزی بر روی آن حک شده است (ستوده، ۱۳۷۴، ۱۰۹-۱۱۰). (تصاویر ۷ و ۸).

یک جفت در کهنه در حجره دوم وجود دارد که گویا آنرا با چوب تازه‌تر عوض کرده‌اند. بر در کهنه کتیبه‌ای با عبارت «امر بعمار هذہ البقعه الشریفه الحاج خواجه حاجی زنگیشاه الناظر فی سنه احدی و تسعین و سبعمائه» عمل استاد «شهاب‌الدین بن استاد نظام‌الدین درودگر قزوینی» خوانده شده است. طبق کتیبه درب در سال ۷۹۱ هـ ق توسط استاد شهاب‌الدین بن استاد نظام‌الدین درودگر قزوینی ساخته شده است (تصاویر ۹).

در چوبی منبت کاری بقعه چهارپادشاه لاهیجان موجود در موزه ملی ایران

مکان اصلی در، ورودی قدیمی مرقد سیدخور کیا بوده و در حال حاضر در بخش اسلامی موزه ملی ایران با شماره ۳۳۱۲ نگهداری می‌شود. در، با ابعاد ۱۹۸ در ۱۱۰ سانتی متر از جنس چوب آزاد است (تصاویر ۱۰ و ۱۱). این در به صورت دو لنگه و متقارن نجاری شده و هر لنگه شامل سه قاب مستطیل است. در بالا و پایین، ابیاتی به خط نستعلیق حکاکی شده است. مستطیل مربع‌های بالا دارای قابی با حاشیه نقوش گیاهی هستند. درون قاب‌ها عباراتی به خط ثلث نوشته شده است.

قاب‌های مستطیل وسط که بیشترین فضا را به خود اختصاص داده‌اند، دارای حاشیه‌ای با کتیبه‌هایی به خط ثلث می‌باشد و درون این قاب‌ها با نقوش گیاهی زیبایی پر شده است. دو مستطیل پایین هم دارای نقوش گیاهی می‌باشند. این در، یک قاب کلی دور تادور خود با نقوش گیاهی دارد.

تصویر ۱۱.

بازسازی در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران
منبع: نگارنده

تصویر ۱۰.

در چوبی منبت کاری متعلق به بقعه چهارپادشاه، موجود در موزه ملی ایران
منبع: نگارنده

تصویر ۹.

در چوبی حجره دوم و نقوش تزئینی آن در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان. منبع: نگارنده

تزئینات در چوبی بقعه چهارپادشاه لاهیجان موجود در موزه ملی ایران

بیشترین سطح در با نقوش گیاهی پُر شده و چارچوب در، دارای یک حاشیه مثبت کاری شده می‌باشد (تصویر ۱۲). ترکیب بندی این حاشیه شامل دو ساقه ختایی است که به صورت انتقالی با تکرار محور عرضی ایجاد شده‌اند. عناصر تشکیل دهنده این حاشیه عبارتند از: شاه عباسی غنچه اناری، گل پنج‌پر و برگ‌های ختایی (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۲

نقوش ختایی مثبت کاری شده بر چارچوب در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران.

منبع: نگارنده

تصویر ۱۳

نقوش ختایی و اسلیمی مثبت کاری شده قابهای در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران و ترسیم آن.

منبع: نگارنده

حاشیه بعدی که دور تا دور قاب‌ها دیده می‌شود، متشکل از نقوش ختایی و اسلیمی پرکاری می‌باشد. ترکیب بندی این قسمت به صورت دو ساقه متواتر بوده که حالتی بازبندی دارد و از گل‌های پنج‌پر کنگره‌دار، فرفرهای، گل اختر تمام‌رخ استفاده شده تا ساقه ختایی از آن‌ها منشعب شود. گل‌های اختر دولایه و روی گل‌های پنج‌پر قرار دارند، داخل چنگ اسلیمی نیز تزئیناتی کنگره‌ای مشابه دوران ساسانی به کار رفته است (کیانمهر، ۱۳۸۳، ۱۷۸). اما در حاشیه بین قاب‌های بالا و قاب مستطیل وسط، اسلیمی ابر چینی جایگزین اسلیمی بته‌ای و گل اختر جایگزین گل شاه‌عباسی می‌شود. به طور کلی این نقوش به شکل هماهنگ و یکپارچه دورتادور قاب‌ها کنده کاری شده و بین آن‌ها با فاصله معینی کتیبه‌های ثلث کار شده است که از لحاظ بصری دارای وزن و تراکم یکسانی با نقوش می‌باشد و بیننده این قاب را به صورت یکدست می‌بیند (تصویر ۱۳ و ۱۴).

تصویر ۱۴

نقوش ختایی و اسلیمی مثبت کاری شده بین قابهای بالا و وسط در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران و ترسیم آن

منبع: نگارنده

کادرهای بالایی و پایینی در، دارای یک حاشیه داخلی نیز هستند (تصویر ۱۵). ترکیببندی به کار رفته در این حاشیه انتقالی با تکرار محور عرضی می باشد. در این حاشیه سربندهای صنوبری و ساقه های ختایی دیده می شود. عناصر این حاشیه عبارتند از: گل پنج پر کنگره دار، گل پنج پر گرد، گل اناری پروانه ای، گل شاه عباسی، غنچه اناری و برگ های ختایی. درون کادرهای پایینی این درب، برخلاف کادرهای بالایی که دارای کتیبه هستند، با نقوش گیاهی تزیین شده اند. ترکیببندی این نقوش، ترنجی با ساقه های ضربدری می باشد. ترنج مرکزی به وسیله ساقه های اسلیمی به وجود آمده و ترنج داخلی، با ساقه های ختایی. این کادر از چنگ های اسلیمی دهن اژدری و عناصر ختایی مانند: گل اناری چهارپر، گل پنج پر کنگره دار، گل شاه عباسی، غنچه ختایی و برگ های ختایی پُر شده است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۵.

نقوش ختایی و اسلیمی منبت کاری داخل کادرهای بالایی و پایینی در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران و ترسیم آن منبع: نگارنده

تصویر ۱۶.

نقوش ختایی و اسلیمی منبت کاری کادرهای پایینی در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران و ترسیم آن منبع: نگارنده

و در آخر، داخل کادر مستطیل میانی در که در واقع بیشترین فضا را به خود اختصاص داده است، پرکارترین قسمت منبت کاری این در محسوب می شود (تصویر ۱۷). طرح منبت کاری این قسمت مشابه نقوش فرش های ایرانی دوره صفوی می باشد. ترکیببندی آن، ترنجی با ساقه ضربدری است. و البته امتداد ساقه های اسلیمی و ختایی حالتی حلزونی و تزیینی به خود گرفته اند. این ناحیه با عناصر اسلیمی و ختایی با ظرافت بسیاری کنده کاری شده است. عناصر اسلیمی به کار رفته در آن شامل: دهن اژدری حلزون دار و چنگ اسلیمی بادبزنی می باشد و عناصر ختایی آن عبارت است از: گل های شاه عباسی، گل اناری پروانه ای، گل پنج پر دالبردار، غنچه اناری، برگ کنگر، برگ ختایی و گل اختر نیمرخ.

تصویر ۱۷.

نقوش ختایی و اسلیمی مثبت کاری کادرهای وسط در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران و بازسازی آن
منبع: نگارنده

کتیبه‌های در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان موجود در موزه ملی ایران

یکی از ویژگی‌های در چوبی بقعه چهارپادشاه، وجود تنوع در کتیبه‌های به کار رفته در آن است. محتوا و متن کتیبه‌ها شامل: ادعیه مذهبی، اشعار، نام هنرمند، نام بانی آن می‌باشد. با توجه به مضمون، نوع خط آن‌ها متنوع اجرا شده است. تمامی کتیبه‌های عربی در، به خط ثلث اجرا شده‌اند. با مطالعه کتیبه‌های ثلث در طول تاریخ می‌توان گفت این خط جهت کتیبه‌نویسی از اواخر دوره سلجوقی آغاز گردید، و در دوره صفوی به اوج خود رسید. «به دنبال رواج خط ثلث از قرن هشتم در کتیبه‌نگاری، خط کوفی بیشتر در کتیبه‌های تزئینی و قاب‌بندی‌های کوچک مورد استفاده قرار گرفت. در کتیبه‌نگاری دوره تیموری به ویژه در کتیبه کاشی‌کاری ابنیه این دوره و نمونه‌هایی از قرن دهم هجری خط کوفی به مثابه خطی فرعی همراه با خط ثلث استفاده شده است» (صحراگرد، و شیرازی، ۱۳۹۱، ۴۵). در این پژوهش کتیبه‌ها براساس مضمون دسته‌بندی و بررسی شده‌اند و متن کتیبه‌ها در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. متن کتیبه‌های در چوبی بقعه چهارپادشاهان لاهیجان، موجود در موزه ملی ایران - منبع: نگارنده

تصویر	متن کتیبه	نوع کتیبه براساس محتوا	نوع خط
۱۸ و ۱۹	باعانه مفتاح البواب وقع نجر هذا الباب اوان دولت السلطان الاعظم فتاح اقالیم العالم صاحب النسب النبوی و الحسب العلوی ابی الفتوح شاه عباس الحسینی الموسی الصفوی دامت دولته و در ادامه، لنگه سمت چپ: صدره الصدور الامجد العظیم الشان مفتاح باب الفضل و الاحسان قاضی محمد خان یامت سعادتیه حسب اشاره الوالی العالی الداعی لدوم دوله المقدم والتالی عبدالوحد الواعظ ابدت افادته کتبه العبد؟ محمد بن داو (د) کیا فی سنه ۱۰۱۵.	تاریخی	ثلث
	الهم صل علی قدوه الانبیا و قبله الاولیا ابی القاسم محمد المصطفی و صل علی سید الاوصیا و سند الاصفیا علی المرتضی و صل علی سیده النسا فاطمه الزهرا و صل علی سبط المصطفی الحسن المجتبی و صل علی صاحب المحنه و البلا		

تصویر	متن کتیبه	نوع کتیبه براساس محتوا	نوع خط
۲۰ و ۲۱	الحسین الشهید بکر بلاوصل علی علی زین العباد و العباد و صل علی السید الجواد محمد الباقر وصل علی البحر الزاخر محمد الباقر و صل علی شمس الشارق جعفر الصادق و صل علی الامام العالم موسی الکاظم و صل علی الامام ابی الحسن علی بن موسی الرضا و صل علی السید الجواد محمد تقی و صل علی الامامین الهمامین المدفونین بسر من رای کاشفی الضر و المحن علی النقی الزکی و حسن العسکری و صل علی الامام التمام بقیه الله فی الانام محمد المهدی الهادی صلوات الله علیه و علیهم اجمعین و ادامه در لنگه سمت چپ: نسب السید الاعظم الارشد السید السعید و السند الاکرام الامجدی الحسب الطاهر المنیف و النسب الشریف الظاهر المقتول المظلوم ابی المحاسن السید خرم کیا بی ابی الرضا بن علی بن یحیی بن محمد بن علی بن محمد بن عبدالله بن محمد بن حسن بن محمد الطباطبایا ابراهیم بن اسمعیل و یباج بن ابراهیم بن حسن مثنی بن الامام الحسن بن علی ابن ابی طالب صلوات الله و سلامه علیهم عمل عبدالفتاح نجار لاهیجی.	دعایی	ثلث
۲۲	چون مشهد و درنو سید خوریکیا/ ماند بباغ خلد و در منظر بهشت واعظ که از لالی نطق کلام اوست/ گوش زمانه پر ز در و گوهر بهشت تاریخشان نگر چه مناسب فتاده است/ کان روضه گشته وین شده همچون بهشت بهر بنای مشهد و در گفته قطعه/ از لطف می تراود از او کوثر بهشت.	شعر	نستعلیق

کتیبه‌های تاریخی

در لنگه سمت راست در، قاب مستطیل مربعی وجود دارد که درون آن، کتیبه‌ای به خط ثلث کنده‌کاری شده است. همچنین در لنگه سمت چپ در به شکل قرینه، قاب مستطیل مربعی وجود دارد که ادامه کتیبه قبل در آن کنده‌کاری شده است و انتهای کتیبه دارای تاریخ می‌باشد (تصویر ۱۸ و ۱۹). با توجه به متن کتیبه این در، زمان پادشاهی شاه عباس صفوی (۹۹۶-۱۰۳۸) در سال ۱۰۱۵ هـ ق توسط محمدبن داود کیا ساخته شده است.

تصویر ۱۹.

عکس و ترسیم کتیبه درب بقعه چهارپادشاه به خط ثلث، لنگه سمت چپ منبع: نگارنده

تصویر ۱۸.

عکس و ترسیم کتیبه درب بقعه چهارپادشاه به خط ثلث، لنگه سمت راست منبع: نگارنده

طبق کتاب «تاریخ گیلان» نوشته «عبدالفتاح فومنی» قاضی محمدخان با لقب «صدرالصدور» احتمالاً همان درویش محمد خان، حاکم گیلان در زمان شاه عباس می باشد. عبدالوحید واعظ که در کتیبه لقب «والی» به او داده شده است، احتمالاً همان شاعر و بانی بنا و واقف در بوده است. این کتیبه‌ها در گروه کتیبه‌های تاریخی قرار می‌گیرند. همان‌گونه که از مضمون آن‌ها می‌توان فهمید، «بیشتر این درها با حمایت دولت صفوی و از سوی خاندان سلطنتی و نیز رجال درباریان و غالباً در پیروی از سیاست‌های حاکم و در چهارچوب سنت حسنه «وقف» ساخته شده‌اند» (علی محمدی، ۱۳۹۲، ۱۰۳).

کتیبه‌های دعایی

این کتیبه در وسط لنگه سمت راست، دور تا دور حاشیه بزرگترین مستطیل در، با خط ثلث نوشته شده است و ادامه آن به شکل کاملاً قرینه بر روی لنگه سمت چپ کنده‌کاری شده است و در واقع متن کتیبه خلاف جهت عقربه‌های ساعت دور مستطیل می‌چرخد (تصویر ۲۰ و ۲۱). متن کتیبه شامل صلوات کبیره می‌باشد و در قسمت آخر متن نام سازنده در آمده است. مضمون این کتیبه‌ها دعاگونه و ستایش دوازده امام می‌باشد. صلوات کبیره به عنوان یکی از مشهورترین ذکرهای مذهبی تشیع در تزینات دوره صفوی بسیار پرکاربرد بوده است.

تصویر ۲۱.

عکس و ترسیم کتیبه شماره پنج درب چوبی بقعه چهارپادشاه به خط ثلث منبع: نگارنده

تصویر ۲۰.

عکس و ترسیم کتیبه شماره چهار درب چوبی بقعه چهارپادشاه به خط ثلث منبع: نگارنده

برای نمونه کتیبه مقبره شاه اسماعیل اول در مجموعه شیخ صفی‌الدین، که نشانگر این است که «شاه اسماعیل صفوی نخستین شخصی است که به صورت رسمی برای اولین بار حاکمیت مذهب شیعه را در سراسر ایران آن روزگار عملی می‌سازد و توجه او به چهارده معصوم هم در کتیبه تزینی دور گنبدش قابل ملاحظه است» (شایسته‌فر و گلمغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۱، ۹۳). همچنین در مکان‌های دیگر مربوط به دوره صفوی مانند: محراب ایوان شاگرد در مسجد جامع اصفهان، در چوبی امامزاده اسماعیل در اصفهان (سقایی، ۱۳۹۶، ۲۰۴) و... صلوات

کبیره مشاهده می‌شود. قرار دادن نام حاکمان مانند سید خرم‌کیا در کنار نام امامان معصوم، که در آن دوره مرسوم بوده و در مکان‌های مختلفی قابل مشاهده می‌باشد، به روشنی بیانگر اهداف سازندگان کتیبه در مشروعیت-بخشی به حاکمیت آن روزگار است. نصب این کتیبه‌ها در بناهای عمومی و مذهبی که با حمایت حاکمان صفوی ساخته می‌شوند، از یک‌رو بر رابطه حکومت صفوی با حکومت الهی ائمه معصوم و حب ائمه دلالت داشت و از سوی دیگر به صورت غیرمستقیم نسب حاکمان صفوی را به ائمه می‌رساند و حکومت آن‌ها را حکومتی مشروع و در جهت حکومت امامان معصوم جلوه می‌داد (سقای، ۱۳۹۶، ۲۰۴).

کتیبه‌های اشعار

این در چوبی کتیبه‌ای از ابیاتی فارسی به خط نستعلیق در قسمت بالا و پایین دارد. «از خط نستعلیق در اواخر قرن نهم هجری به‌طور محدود در کتیبه‌نگاری استفاده شد. بیشتر نگارش این خط در قالب ابیات فارسی و سنگ‌های یادبود مشاهیر در کتیبه‌های ابنیه مختلف بوده است» (داننده، ۱۳۹۳، ۶۵). همان‌طور که از شعر پیداست، شاعری به نام (یا متخلص به) «واعظ» این شعر را برای سیدخورکیا سروده است (تصویر ۲۲).

تصویر ۲۲.

کتیبه نستعلیق، بالای درب بقعه چهارپادشاه و ترسیم آن منبع: نگارنده

نتیجه

در تزیینات در بقعه چهارپادشاهان لاهیجان نقوش اسلیمی و ختایی با تنوع زیادی مورد استفاده قرار گرفته است. نقوش اسلیمی مورد استفاده، مانند سربندها، ساقه‌ها و قاب‌ها و همچنین نقوش ختایی از تنوع بیشتری برخوردار است. انواع شاه عباسی، گل‌های پنج‌پر، اختر اناری همگی از نقوش رایج در دوره صفوی هستند. این نقوش به صورت قرینه بر روی دو لنگه قرار گرفته‌اند. به‌طور کلی با بررسی ویژگی‌های این در به نظر می‌رسد که حکومت کیابیان مانند حاکمان هم عصر خود یعنی صفویان، اصول بصری نقوش را در حد کمال در نظر داشته‌اند و اهمیت زیادی به هنر می‌دادند. در این اثر از کتیبه‌های دعایی صلوات کبیره استفاده شده است که مختص شیعیان است. همچنین نام سازنده و حاکم هم در آن ذکر شده است. بیشترین خط استفاده شده در این اثر خط ثلث است که با ظرافت و زیبایی اجرا شده است. قسمت کوچکی از در به کتیبه نستعلیق شعری با مضمون عرفانی است در دوره صفوی کتیبه‌هایی بسیاری با اشعار عرفانی به خط نستعلیق به چشم می‌خورد.

پی‌نوشت

۱. در اصطلاح گیلکی به معنای رود است و مناطق شرق سفیدرود گیلان، به این نام معروف بوده است.

منابع

- (۱۳۶۲). *حدودالعالم من المشرق الی مغرب* (به تصحیح منوچهر ستوده). تهران: نشر طهوری.
- داندنه، سمیرا سادات و صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۳). *شناسایی قابلیت‌های بصری کتیبه‌های مجموعه زیارتی امام رضا (ع) (کارشناسی ارشد)*. دانشکده غیرانتفاعی فردوس، مشهد، ایران.
- رابینو، یاسنت لویی. (۱۳۷۴). *ولایات دارالمرز ایران، گیلان، ترجمه جعفر خمami زاده، چاپ چهارم، رشت: نشر طاعتی.*
- زامباور، المستشرق. (۱۹۸۰). *معجم الانساب و الاسرات الحاکمه فی التاریخ الاسلامی*. بیروت: دارالرائد العربی
- ستوده، منوچهر. (۱۳۷۴). *از آستارا تا استاریاد (جلد دوم)*. چاپ دوم. تهران: نشر آگاه.
- سقایی، سارا و بهروزی‌پور، حسین. (۱۳۹۶). *نقش کتیبه‌نگاری بناها در ترویج اندیشه‌های مذهبی و مشروعیت حاکمان صفوی (مطالعه موردی بناهای اصفهان، اردبیل و مشهد)*. *شیعه‌شناسی*، ۱۵ (۵۸)، ۲۰۴-۲۲۸.
- سمرقندی، عبدالرزاق. (۱۳۸۲). *مطلع السعدین و مجمع البحرین (تصحیح عبدالحسین نوایی)*. جلد دوم. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شایسته‌فر، مهناز و گلمغانی‌زاده اصل، ملکه. (۱۳۸۱). *تزیینات کتیبه‌ای نمای بیرونی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*. *مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*، ۱۹ (۳۷)، ۸۳-۱۰۳.
- صحراگرد، مهدی و شیرازی، علی اصغر. (۱۳۸۹). *تأثیرات تحولات خوشنویسی (خط ثلث) بر کتیبه‌نگاری ابنیه اسلامی ایران سده چهار تا نهم هجری*. *نگره*، ۵ (۱۴)، ۵۱-۶۴.
- صفا، ذبیح‌اله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات ایران*. (جلد پنجم). تهران: انتشارات فردوسی.
- علی‌محمدی، مریم. (۱۳۹۲). *بررسی و تحلیل کتیبه‌های درهای چوبی اماکن مذهبی در استان‌های اصفهان و قزوین دوره صفویه با نگاهی به درهای کتیبه‌دار چوبی شاخص در سایر مناطق (پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر)*. دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.
- فومنی، عبدالله. (۱۳۱۴). *تاریخ گیلان*. رشت: نشر دبیرستان شاهپور.
- کاشانی، ابوالقاسم عبدالله. (۱۳۴۸). *تاریخ الجایتو، به اهتمام مهین همبلی*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- کیانمهر، قباد. (۱۳۸۳). *ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت‌کاری سبک صفوی (پایان‌نامه دکتری پژوهش هنر)*. دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
- نعیمی، سهیلا. (۱۳۸۹). *آل کیا و علل سقوط آن در گیلان*. *فصلنامه تاریخ اسلام و ایران*، ۲۰ (۷)، ۱۱۴-۱۳۴.
- نفیسی، سعید. (۱۳۰۶). *آثار تاریخی «چهار پادشاه» در لاهیجان*. *نشریه تعلیم و تربیت*، ۱ (۲۸ و ۲۹)، ۲۸۳-۲۶۶.
- یوسف جمالی، محمد کریم و پناهی، عباس. (۱۳۸۶). *اوضاع مذهبی گیلان در عصر آل کیا*. *پژوهشنامه تاریخ*، ۲ (۶)، ۱۵۳-۱۹۲.

-www.seeiran.ir (2019).

